

קריאת מגילות שיר השירים, רות, איכה וקהלת

הרב ד"ר חיים סיימונס

הקדמה

בין כ"ד ספרים שבתנ"ך יש חמשה בשם "מגילה": שיר השירים, רות, איכה, קהלת ואסתר. אולם רק קריאת אסתר מוזכרת בש"ס; קריאת האחרות אינה מוזכרת לא בתלמוד בבלי ולא בתלמוד ירושלמי, אלא במסכת סופרים שהיא אחת מהמסכתות הקטנות.

במסכת סופרים פרק י"ד כתוב שמברכים "על מקרא מגילה" לפני קריאת רות, שיר השירים, איכה ואסתר ולפי כמה גרסאות גם לפני קהלת. באותו הפרק מצויינים גם זמנים שונים לקריאת שיר השירים ורות, ובפרק י"ח מצוין זמן לקריאת איכה. זמן לקריאת קהלת אינו מוזכר כלל במסכת סופרים, אפילו בגרסאות שבהן כתוב שמברכים לפני קריאת קהלת.

זמן קריאת שיר השירים

כתוב במסכת סופרים⁽¹⁾: "בשיר השירים קורין אותו בלילי ימים טובים של גליות האחרונים - חציו בלילה אחד וחציו בלילה השני. רות במוצאי יום טוב ראשון של עצרת עד חציו, ומשלים במוצאי יום טוב האחרון. ויש אומרים: בכולן מתחילין במוצאי שבת שלפניהם. ונהגו העם כך, שאין הלכה נקבעת עד שיהא מנהג".

יוצא מזה שזמן קריאת שיר השירים הוא בלילות האחרונים של פסח או שמתחילים במוצאי שבת שלפני פסח. מלשונה של מסכת סופרים, המנהג היה לפי האפשרות השניה, ועל זה כותב ה"מקרא סופרים"⁽²⁾ ואלו דבריו: "ואין מוחה בידם, לפי שאין בקריאות הללו הלכה קבועה ע"פ איזה דין שלא יהי, באפשרי שהמנהג ישנה הלכה. רק שהלכה של קריאות הללו נקבעו ע"פ מנהג...".

קריאת מגילות במוצאי שבת שלפני החגים אינו כל כך מוזר! מסכת סופרים⁽³⁾ מזכירה שגם קריאת מגילת אסתר - חצי במוצאי שבת הראשונה של אדר וחצי במוצאי שבת השניה. אע"פ שזה אינו לפי תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי⁽⁴⁾ מביא דעה לקריאת מגילת אסתר מ"ח אדר. כמו-כן בעל השו"ע⁽⁵⁾ מביא דעה זו בחיבורו. אולם ההשוואה בין המגילות האחרות לבין מגילת אסתר צריכה עיון, מפני שקריאת מגילת אסתר מ"ח אדר לומדים מהפסוק⁽⁶⁾: "והחדש אשר נהפך להם מיגון לשמחה...".

נשאלת השאלה האם זמן קריאת מגילת שיר השירים נקבעת היום לפי מסכת סופרים? כנראה, לא נמצאות עדות שקוראות את שיר השירים בלילות האחרונים של פסח או במוצאי שבת שלפני החג.

אמנם יש מספר קהילות מעדות המזרח שאינן קוראות את שיר השירים כלל בפסח, (חוץ מלילי הסדר⁽⁷⁾) יש קהילות שקוראות אותה בימים האחרונים של פסח. נציין שזה קרוב, אולם לא זהה, לאפשרות הראשונה שמוזכרת במסכת סופרים. עדה אחת שנוהגת כך היא עדת יהודי תימן שקוראות שיר השירים (בחול"ל) חציה בצהריים של שביעי של פסח וחציה השני ביום אחרון של החג⁽⁸⁾, ויש שקוראים את כל המגילה ביום אחרון של פסח⁽⁹⁾, (בא"י חציה הראשון בשבת חול המועד וחציה השני בשביעי של פסח⁽¹⁰⁾), והמנהג הוא לקרוא אותה יחד עם התרגום הארמי⁽¹¹⁾. הרב יוסף קאפח מוסיף⁽¹²⁾: "בבית הכנסת של סבי ז"ל, ובעוד כמה בתי כנסת, נהגו להוסיף גם את

תרגום רס"ג בערבית". לעומת זאת, הרב יוסף צובירי (הרב הראשי ליהדות תימן בת"א) כותב על זה⁽¹³⁾: "מעולם לא ראינו ולא שמענו שמתרגמים בקהל בבתי כנסיות תרגום רס"ג בשפה הערבית ... ולא בקריאת שלוש מגלות".

מנהג דומה (לזה שהובא ע"י הרב קאפח) נמצא אצל יהודי לוב⁽¹⁴⁾, שבשני הימים האחרונים של החג (בא"י ביום השביעי) נאספים בכמה בתים, וקוראים בנעימה את שיר השירים עם תרגום יונתן בן עוזיאל בצירוף תרגום בערבית פסוק פסוק. בעלי הבתים מגישים כיבוד לקוראים, משקאות ומיני תרגימא. גם יהודי גרוזיה מחלקים את שיר השירים לשני חלקים - בשביעי ואחרון (שמיני) של פסח ומוסיפים תרגום לגרוזינית. תוכן דרשת הרב לפני תפילת המנחה בשני הימים הללו הוא: האהבה שבין הקב"ה לכנסת ישראל - דהיינו המסר של שיר השירים⁽¹⁵⁾.

לפי מנהג אלג'יר⁽¹⁶⁾ קוראים שיר השירים אחרי תפילת מנחה של יו"ט אחרון של פסח. יש מנהג דומה אצל בני רומא⁽¹⁷⁾; נציין שאע"פ שאיטליה נמצאת באמצע אירופה, נוסח רומא אינו נוסח אשכנז.

יש עוד מנהגים אחרים של קריאת שיר השירים **בימי יום-טוב** של פסח. אחד מהם נמצא במחזור רומניה⁽¹⁸⁾ משנת ר"פ (1520) שמזכיר (בין היתר) חלוקת ספר זה לארבעה חלקים (בימי א' ב' ז' ו-ח' של פסח). תפילות בנוסח רומניה היו בשימוש עד סוף המאה ה-16 לערך.

מנהג יהודי בוכארה הוא לחלק את קריאת שיר השירים והתרגום הפארסי שלו לארבעה או חמשה ימים במשך פסח. ילדי התלמוד תורה למדו את התפסיר בתלמוד תורה קודם החג, בכדי שיהא שגור על פיהם בחג⁽¹⁹⁾. כמו-כן יהודי בוכארה קוראים שיר השירים יחד עם התפסיר בשבת חול המועד **סוכות**⁽²⁰⁾.

מנהג אחר נמצא אצל הקהילה הספרדית-פורטוגזית בצפון אמריקה⁽²¹⁾, שקוראים שיר השירים בשני הימים הראשונים של פסח. בקהילות הספרדיות באנגליה קוראים כל שיר השירים באחד מימי הפסח⁽²²⁾.

מנהג אחר לגמרי, שנהוג אצל האשכנזים, הוא לקרוא שיר השירים בשבת חול המועד פסח. המקור הקדום, כנראה, נמצא במנהגי המהר"ם מרוטנברג⁽²³⁾ שכותב שאומרים אותה אחרי הלל בשבת חול המועד פסח. זה גם מוזכר ע"י מספר ראשונים ואחרונים⁽²⁴⁾.

נשאלת השאלה, מה המקור לקרוא שיר השירים דווקא **בשבת** חול המועד פסח, ולא ביו"ט האחרון של פסח? לפי דעת הגר"א⁽²⁵⁾, שבת היא "יום כינופיא דאף ביי"ט [ביום טוב] הווי בשדות".

ה"משנה ברורה"⁽²⁶⁾ נותן סיבה אחרת לקריאתה בשבת חול המועד: "מפני שהפיוטים של אותו שבת מיוסדים על שיר השירים". אולם גם הפיוטים של יום א' ויום ב' דפסח הם מיוסדים על שיר השירים, אם כן מדוע לדבריו לא קוראים שיר השירים ביום א' או ביום ב' דפסח? הבה נבדוק את האפשרות שהפיוטים לשבת חול המועד, המתחסיים לשיר השירים נכתבו לפני הפיוטים ליום א' ויום ב', והמנהג לקרוא שיר השירים בשבת חול המועד נקבע לפני כתיבת הפיוטים לימי א' ו-ב' דפסח. הפיוטים הללו ליום א' נכתבו ע"י שלמה הבבלי (או אפשר אחד מידידיו או קרוביו)⁽²⁷⁾ שחי באמצע המאה ה-10; ליום ב' ע"י משולם ב"ר קלונימוס⁽²⁸⁾ שהיה תלמיד של שלמה הבבלי, ושחי בסוף המאה ה-10 ותחילת המאה ה-11; ולשבת חול המועד ע"י שמעון בן יצחק (שמעון אבן אבון)⁽²⁹⁾ שחי בחצי השני של המאה ה-10.

רואים מזה, שכנראה סדר כתיבת פיוטים הללו הוא כך: יום א' דפסח, שבת חול המועד, יום ב' דפסח. לכן צריך עיון בדברי ה"משנה ברורה".

אולם לא בכל שנה יש שבת חול המועד! זמן קריאת שיר השירים בשנה שאין בה שבת חול המועד, מוזכר בספר המנהגים לאשכנזים שנכתב ע"י הרב חיים פלטיאל בסוף המאה ה-13. הוא כותב⁽³⁰⁾ בקשר לשני הימים האחרונים של פסח: "ואם היום שבת [שביעי של פסח] או למחר [אחרון של פסח] אומרים שיר השירים". מעניין לציין שבמנהגי שבת חול המועד פסח, הרב פלטיאל אינו כולל קריאת שיר השירים! הגהות על הספר של הרב פלטיאל נכתבו ע"י הרב אברהם קלויזנר שחי כמאה שנים יותר מאוחר. יש בידינו מספר כת"י⁽³¹⁾ של ההגהות הללו, ולא כל כת"י זהים! באחד מכתבי היד⁽³²⁾ כתוב בגליון ליד מנהגי שבת חול המועד פסח: "יוצר אהבוך ... ברח דודי שיר השירי". לא ידוע אם הגהה זו היא של הרב קלויזנר או מישהו אחר.

בשנה בה יחול יום א' דפסח ביום א', שביעי של פסח יחול בשבת, וכולם מסכימים שהנוהגים לקרוא שיר השירים בשבת חול המועד, קוראים אותה בשנה זו ביום שביעי של פסח⁽³³⁾. אולם בשנה בה יחול יום א' דפסח בשבת, הרי שבחול"ל יש שתי שבתות במשך פסח, דהיינו ביום א' וביום ח', ונשאלת השאלה באיזה מהן קוראים שיר השירים? הפוסקים כותבים ביום ח'⁽³⁴⁾. הפרי מגדים⁽³⁵⁾ מסביר שאין אומרים שיר השירים ביום א' שחל בשבת, מפני שמרבים בפיוטים בתפילת טל. בא"י שיש רק שבת אחת בפסח, דהיינו ביום א', קוראים שיר השירים בשבת זו⁽³⁶⁾. נציין שמאז התחלת הישוב האשכנזי בירושלים ע"י תלמידי הגר"א, נוהגים בירושלים (וכנראה, בכל א"י) לא להגיד פיוטים בתוך התפילה, חוץ מראש השנה ויום הכיפורים⁽³⁷⁾. לכן סיבת הפרי מגדים אינה רלוונטית!

זמן קריאת רות

ראינו לעיל שכתוב במסכת סופרים שקוראים מגילת רות חציה במוצאי היום הראשון של שבועות וחציה במוצאי היום השני או שמתחילים במוצאי שבת שלפני החג. כמו בשיר השירים שתי האפשרויות הללו לא קיימות היום.

אולם חלוקת הספר לשנים - חציו ביום ראשון וחציו ביום שני, קיימת במספר קהילות ספרדיות הקוראות את רות בשעות אחר הצהריים של שבועות אחרי האזהרות⁽³⁸⁾. במספר קהילות קוראים פסוק במקור בלשון הקודש, ואח"כ מתרגמים אותו פסוק ללעז⁽³⁹⁾, למשל ללשון הלדינו. כמו בקריאת שיר השירים בבית כנסת של סבא של הרב קאפח, שהם קראו גם את תרגום רס"ג בערבית⁽⁴⁰⁾.

גם במחזור רומניה⁽⁴¹⁾ מוזכרת חלוקת רות לשניים, אולם לא מוזכר שיש להוסיף תרגום. לעומת זאת מנהג אלג'יר⁽⁴²⁾ הוא לא לחלק מגילת רות לשניים, אלא לקרוא כל הספר ביום ב' אחרי תפילת מנחה.

יהודי אפגניסטאן קוראים את האזהרות בבית, ע"י ראש המשפחה אחרי שהם מסיימים את סעודת החג, ואח"כ חוזרים לבית הכנסת לקרוא מגילת רות לפני תפילת מנחה⁽⁴³⁾. אצל יהודי תוניסיה נערכה בבית הכנסת קריאת רות והאזהרות, רק לאלה שלא קראו בבית⁽⁴⁴⁾.

המנהג בין האשכנזים הוא לקרוא את רות ביום שני של שבועות לפני קריאת התורה⁽⁴⁵⁾. ה"פרי מגדים"⁽⁴⁶⁾ מביא שתי סיבות לקריאת מגילת רות דווקא ביום ב' של החג ולא ביום א': (1) מפני שהתורה נתנה ביום ז' בסיון. (2) מפני שביום א' האנשים ערים כל הלילה, ובתפילה יש הרבה פיוטים.

סדר "תקון ליל שבועות" כולל בין היתר, תחילה וסוף של כל פרשה בתורה וגם בכל ספר מספרי נביאים וכתובים. רק רות נקראת בשלמותה. נשאלת השאלה, האם בקריאת רות במשך "תקון ליל שבועות" אדם יוצא ידי חובת קריאת רות בשבועות.

זמן קריאת איכה

כתוב במסכת סופרים⁽⁴⁷⁾: "יש שקורין ספר קינות [איכה] בערב ויש מאחרין עד הבקר לאחר קריאת תורה". דהיינו, לפי מסכת סופרים יש שתי אפשרויות: 1) בערב, 2) בבקר. הטור⁽⁴⁸⁾ מביא דברי מסכת סופרים. הבית יוסף בפירושו על הטור⁽⁴⁹⁾ מזכיר שני זמנים אלו, אך רק קריאתה בלילה מוזכרת בשו"ע! הרב שם טוב גאגין⁽⁵⁰⁾ (שהיה ראב"ד דק"ק ספרדים באנגליה), מתפלא על השמטה זו! באופן כללי, יש שתי סיבות לתופעה זו - לפעמים הב"י מצא פוסקים החולקים על מה שהוא כתב בפירושו על הטור ולכן הוא חזר בו, ולפעמים הוא משמיט בשו"ע מפני שהיה הדבר פשוט בעיניו⁽⁵¹⁾; וצ"ע איזו משתי הסיבות הללו (או אף אחת מהן) רלוונטית במקרה זה! קריאת איכה בט"ב מוזכרת גם באיכה רבתי (איכה רבה)⁽⁵²⁾: "מאחר שהן יושבין ואוכלין ושותין ומשתכרים בסעודת תשעה באב, יושבין וקוראין קינין ונהי ואיכה". לפי מקור זה הקריאה היא בלילה. רבינו ירוחם⁽⁵³⁾ מביא את מדרש איכה רבתי כמקור לקריאת איכה בלילה, ואינו מזכיר את מסכת סופרים. אולם הגהות מיימוניות⁽⁵⁴⁾ מביא גם מסכת סופרים וגם איכה רבתי.

יש נסיונות להוכיח מהגמרא את קריאת איכה בט"ב. הרמ"א כותב⁽⁵⁵⁾: "כי אותה קריאה [מגילת איכה] מוזכרת בגמרא ... דקאמר קורין בקינות [איכה] ... אבל קריאה של מגילות אלו [שיר השירים, רות וקהלת] אינן אלא מנהג בעלמא". אולם צ"ע בדברי הרמ"א, מפני שהגמרא שם מציינת דברים שמוותר ללמוד בט"ב. באותה הגמרא⁽⁵⁶⁾ גם כתוב שמוותר ללמוד איוב בט"ב, אולם אין שום חיוב לקרא איוב בט"ב (אע"פ שיש בין הקהילות מעדות המזרח שקוראים איוב בבוקר של ט"ב⁽⁵⁷⁾). כמו-כן הרב שם טוב גאגין⁽⁵⁸⁾ רוצה להביא הוכחה מתלמוד הירושלמי⁽⁵⁹⁾ שחייבים לקרא איכה בט"ב. שם מסופר שכמה רבנים "יושבין ופושטין" איכה בערב ט"ב מן המנחה ולמעלה, ואמרו שהם יגמרו אותה למחר. אולם צ"ע לאותה הסיבה!⁽⁶⁰⁾ לפי מנהגי כל העדות⁽⁶¹⁾, קוראים איכה בליל תשעה באב.

בקהילות יהודי פרס קראו את מגילת איכה ואת הקינות שאחריה בתרגום לפארסית⁽⁶²⁾.

בענין קריאת איכה בבוקר, השל"ה⁽⁶³⁾ על סמך הטור כותב: "מנהג טוב כל יחיד ויחיד יחזור ויקרא מגלת איכה למחר בינו לבין עצמו." ה"משנה ברורה"⁽⁶⁴⁾ וה"באר היטב"⁽⁶⁵⁾ מביא את השל"ה.

בבית הכנסת שבו היה נהוג לקרוא בליל ט"ב את איכה מתוך קלף בברכה, והמתפללים היו אנוסים ולא יכלו לקרוא איכה בלילה, התעוררה השאלה: האם הם יכולים לקרוא אותה בבוקר עם ברכה?

לפי הרב חנוך גרוסברג בספרו "זר התורה"⁽⁶⁶⁾, התשובה היא חיובית והוא מסתמך על מסכת סופרים. ה"רבבות אפרים"⁽⁶⁷⁾ מסכים לדעה זו, והוא מביא אותה גם כדעת הרב נטע צבי והרב שמואל מונק.

לעומת זאת כותב הרב יחיאל טוקצינסקי⁽⁶⁸⁾, שבשנת תש"ח במשך מלחמת העצמאות בליל ט' באב היתה הפגזה על ירושלים, והרבה בתי כנסיות לא קראו המגילה בלילה. בבקר שאלו אם אפשר לקרוא אותה בברכה. הוא ענה שלא, כיוון

שהחיוב לקרוא איכה בציבור הוא רק בלילה, ולומדים זאת מהפסוקים: "ויבכו העם בלילה ההוא"⁽⁶⁹⁾; "בכה תבכה בלילה"⁽⁷⁰⁾.

כמו-כן נשאלת השאלה אם אפשר לקרוא איכה מזמן פלג המנחה של ערב ט' באב. שאלה זו נשאל הרב יצחק ווייס⁽⁷¹⁾ - ראבד"ק בעיר ווערבוי - בזמן מלחמת העולם השנייה. היתה "גזירה מהגויים שיהודים אינם רשאים לצאת החוצה אחרי עבור שעה ח"י" ובאותה השנה ט' באב חל במוצש"ק. לשאלה זו הרב ווייס ענה בשלילה, מפני שלקרוא את איכה לפני צאת השבת היה "דבר התמוה לרבים". בנוסף כתוב בגמרא דלא מקדימים פורענות⁽⁷²⁾, ולפי זה אפילו אם ט' באב לא היה חל במוצאי שבת, לא מקדימים קריאת איכה.

יש דעות שונות בין הפוסקים אם צריכים לקרוא איכה דווקא בציבור. לפי ה"חיי אדם"⁽⁷³⁾, יחיד יכול לקרוא את איכה בלילה, אולם ה"לבוש"⁽⁷⁴⁾ כותב שקוראים אותה בציבור. לפי הרב יצחק ווייס⁽⁷⁵⁾, יוצאים ידי שיטת ה"לבוש" אם קוראים בלילה ביחידות ולמחר קוראים אותה בציבור אחרי אמירת הקינות. נשאלת השאלה האם לפי דעת "חיי אדם" שיחיד הקורא את איכה בלילה בביתו יכול גם לברך? "לוח לארץ ישראל" של הרב טוקצינסקי⁽⁷⁶⁾, שמביא את הפסק של "חיי אדם", מוסיף שיחיד הקורא איכה ממגילה כשרה אינו מברך.

זמן קריאת קהלת

זמן קריאת מגילת קהלת אינו מוזכר כלל במסכת סופרים, אפילו באותן גרסאות הכותבות על כך שמברכים על קהלת.

כנראה שהמקורות הקדומים ביותר לקריאת קהלת בסוכות הם סדור רש"י ומחזור ויטרי. במקום אחד⁽⁷⁷⁾ כתוב שקוראים קהלת בשבת חול המועד סוכות, ובמקום אחר⁽⁷⁸⁾ בשמיני עצרת "אם עדן לא נקרא" - דהיינו, לכתחילה זמן קריאתה הוא שבת חול המועד סוכות ובדיעבד - שמיני עצרת. שני המקורות הללו לומדים זמן קריאת קהלת מהפסוק בקהלת: "תן חלק לשבעה וגם לשמונה"⁽⁷⁹⁾. "שבעה" הוא שבעת ימי החג, ו"שמונה" הוא שמיני עצרת. אולם לפי פירוש זה, נראה שאפשר לקרוא אותה בכל אחד משבעת ימי החג ולא דווקא בשבת חול המועד! אולם ה"יפה ללב"⁽⁸⁰⁾ וה"בכורי יעקב"⁽⁸¹⁾ לומדים מהמלה "שבעה": "מש"ה אומרים אותו דוקא בשבת", כלומר היום השביעי בשבוע.

בין הראשונים האחרים יש חילוקי דעות בתאריך קריאתה: יש שאומרים⁽⁸²⁾ שבת חול המועד, ויש שאומרים⁽⁸³⁾ שמיני עצרת. נציין שאע"פ שה"ארחות חיים" כותב שקוראים שיר השירים בשבת חול המועד פסח, על קהלת הוא כותב "מנהג צרפת לקרות בשמיני עצרת" והוא לא מזכיר כלל שבת חול המועד סוכות! נראה שיש היום כאלה שנוהגים לקרוא אותה בשבת חול המועד, וקוראים כל המגילה בבת אחת. אולם אלה הקוראים אותה בשמיני עצרת מחלקים את הספר בין שני הימים של שמיני עצרת בחו"ל.

רוב רובן של הקהילות מעדות המזרח אינן קוראות קהלת. יוצאים מן הכלל הם התימנים - בלאדי ושאמי. מנהג תימן הוא לחלק את המגילה בין שמיני עצרת ושמחת תורה של חו"ל⁽⁸⁴⁾, (בארץ מחלקים קהלת לשלושה - ביום א' דסוכות, בשבת חול המועד, ובשמיני עצרת⁽⁸⁵⁾) וקוראים אותה עם תרגום ארמי, ויש בתי כנסיות שמוסיפים תרגום רס"ג בערבית⁽⁸⁶⁾.

לפי מחזור רומניה⁽⁸⁷⁾, יש קהילות שמחלקות את קהלת לארבעה חלקים - יום א', יום ב', שמיני עצרת, שמחת תורה. מנהג בני רומא⁽⁸⁸⁾ הוא לקרוא קהלת לפני תפילת המנחה של שמחת תורה.

בשנים שאין שבת חול המועד סוכות, יום א' דסוכות יחול בשבת וגם (יום א' של) שמיני עצרת יחול בשבת. נשאלת השאלה: באיזו מהן קוראים קהלת? ה"פרי מגדים"⁽⁸⁹⁾ מביא את שתי האפשרויות ושואל אם בפסח לא אומרים שיר השירים ביום א' דפסח שחל בשבת מסיבת אריכות בתפילת הטל, אם כן למה קוראים קהלת בשמיני עצרת שיש פיוטים עבור גשם?

אולם המנהג (בחוו"ל) הוא, כפי שמוזכר במהרי"ל⁽⁹⁰⁾ והובא ע"י הרמ"א ב"דרכי משה"⁽⁹¹⁾ והגהותיו לשו"ע⁽⁹²⁾, לקרוא קהלת בשמיני עצרת בשנים שאין בהן שבת חול המועד. אבל, כותב הרב שריה דבליצקי⁽⁹³⁾, שבא"י תלמידי הגר"א הנהיגו לקרוא אותה ביום א', והסיבה לכך: "אריכות גדולה מאוד [בתפילה] ע"י ההקפות וסדר קריאת התורה" שהוא גם שמחת תורה דידן. הוא לא מזכיר את הפיוטים בתפילת גשם כסיבה לעיכוב - אפשר מפני שאמירת כל הפיוטים אורכת זמן מועט מההקפות וקריאת התורה! נוסף לכך, כפי שראינו לעיל, המנהג בא"י הוא לא להגיד פיוטים בתוך התפילה חוץ מר"ה ויום כיפור.

ל"בכורי יעקב"⁽⁹⁴⁾ יש סברה אחרת לקרוא דווקא בשמיני עצרת החל בשבת. על הפסוק "תן חלק לשבעה וגם לשמונה" הוא כותב: "היכי שחלוק שבת משמיני עצרת מקדימין שבעה לשמונה אבל היכי שחלו שניהם כאחד אז שמיני עצרת עיקר יומא דקהלת הוא."

אולם בארץ, ההלכה למעשה בנושא זה, כפי שמופיעה ב"לוח ארץ ישראל" של ר' אברהם לונץ⁽⁹⁵⁾ ושל הרב יחיאל טוקצינסקי⁽⁹⁶⁾, היא לפי הנהגת תלמידי הגר"א. הרב אשכנזי משוויץ כתב להרב שריה דבליצקי, שלדעתו (חוץ מהאשכנזים הפרושים) בארץ צריכים "לנהוג כפי הרמ"א ולקרוא [קהלת] בשמיני עצרת [בשנים שהוא חל בשבת]. בתשובתו הרב דבליצקי כתב שהמנהג לקרוא קהלת ביום א' דסוכות "בא מיום יסוד הישוב האשכנזי באר"י. בקשר להנהגת החסידים (שלפי מנהגם כן קוראים את קהלת) בענין זה, הוא שאל את חסידי סלונים והתשובה שהוא קבל היתה "שבטבריה ובירושלם אין קוראים כלל, ובבני ברק אכן קוראים, וכשחל בשבת קוראים ביום הראשון [של סוכות]. הרב דבליצקי גם ברר מנהג בית הכנסת הגדול בצפת "מאיש צפת הבקיא במנהגייהם והגר היום בירושלם", והתשובה היתה "שבאופן עקרוני קוראים שם בשבת חוה"מ אבל כשחל בשבת יום א' [דסוכות], יכול להיות שאין קוראים אז כלל, אבל עכ"פ לא זכור לו שאי פעם קראו בשבת שמיני עצרת." כמו-כן הרב דבליצקי סבר שאצל החסידים שקוראים קהלת "ימצא שכולם קוראים ביום א' כשחל בשבת."⁽⁹⁷⁾

ישנו מנהג אחר המוזכר ע"י ה"יפה ללב"⁽⁹⁸⁾ והוא, שיש קהילות הקוראות קהלת ביום ראשון וביום אחרון של סוכות אפילו כשחל בחול.

אופן הקריאה כפי שמופיע בסדור רש"י⁽⁹⁹⁾, מחזור ויטרי⁽¹⁰⁰⁾ ומנהגי הרב חיים פלטיאל⁽¹⁰¹⁾ הוא שכל הציבור קורין קהלת בישיבה. נשאלת השאלה: מה פירוש המלה "בישיבה"? אפשר כוונה היא שכל יחיד ויחיד קורא קהלת, והם יכולים לקרוא אותה בישיבה. אולם אם קהלת נקראת ע"י ש"ץ, הוא צריך לעמוד משום "כבוד הצבור"⁽¹⁰²⁾.

נושאים כלליים על זמני קריאת המגילות

לקהילות שקוראות את שיר השירים וקהלת בשבת חול המועד, מיקומה בתפילה הוא לפני קריאת התורה של שחרית. כמו-כן קוראות הקהילות הללו את רות לפני קריאת התורה בחג השבועות. מיקום זה הוזכר בסדור רש"י⁽¹⁰³⁾, במחזור ויטרי⁽¹⁰⁴⁾ וע"י המהר"ם מרוטנבורג⁽¹⁰⁵⁾.

נציין שאפשר לקרוא את המגילה גם יותר מאוחר באותו היום. כתוב על הגר"א⁽¹⁰⁶⁾: "פעם אחת איקלע מילתא כשקראו לפניו מקצת מן המגילה ונחלש עד למאד וצוה במנחה לקרות לפניו בברכות".

לפי זכרוני, בשנות ה-50 בבית הכנסת "יונייטד" באדגוור בצפון לונדון קראו שיר השירים וקהלת לפני "עלינו" במנחה של שבת חול המועד או בשבת שבסוף החג, ורות לפני "עלינו" במנחה של יום שני דשבועות. אולם לפחות משנות ה-80, קראו את המגילות הללו בשחרית לפני קריאת התורה⁽¹⁰⁷⁾.

נשאלת השאלה, מדוע קוראים את מגילת אסתר לאחר קריאת התורה, אבל שיר השירים, רות וקהלת קודם קריאת התורה. ה"הארות השמש"⁽¹⁰⁸⁾ גם ה"מנחת דוד"⁽¹⁰⁹⁾ כותב שהוא שמע מכמה גדולים שהכלל "תדיר ושאינו תדיר, תדיר קודם"⁽¹¹⁰⁾ חל רק אם שני הדברים הם חובה, אולם אם אחד מהם הוא רשות, כלל זה לא חל. מגילת אסתר היא חובה, ולכן קוראים אותה לאחר קריאת התורה שגם היא חובה. אולם מגילות אחרות קריאתן היא רשות ולכן לא קפדין כלל אסדר. נראה שהמהר"ם מרוטנבורג⁽¹¹¹⁾ לא היה כל כך מרוצה בהקדמת המגילה לקריאת התורה מפני שהוא כותב: "יש מקומות נהגו לומר פסוקי' כמו אין כמוך ומלכותך בין המגילה והוצאת ס"ת להפסיק בין דברי קבלה לדברי תורה, שלא יהא נראה כמקדים דברי קבלה לדברי תורה".

נשאלת השאלה: למה קוראים את איכה בבוקר של תשעה באב אחרי קריאת התורה? על שאלה זו עונה ה"הארות השמש"⁽¹¹²⁾: "כי לא נזכר כלל קביעתו בצבור". אולם יש מנהג אצל יהודי גארדאיה (אלג'יר) ויהודי ביחאן (חצי האי ערב) לקרוא "מגילת אנטיוכוס" בשבת חנוכה **אחרי ההפטרה**⁽¹¹³⁾. מפני שקוראים אותה דווקא בשבת חנוכה, זו קריאה ציבורית (ראה למטה), ולכן צ"ע למה לא קוראים אותה לפני קריאת התורה?

קהילות אשכנז תמיד קוראות שיר השירים וקהלת בשבת, ובחול"ל רות נקראת בשבת אם חל יום ב' דשבועות בשבת. אולם אם פורים חל בשבת (זה אפשרי רק ב"מוקפים") מקדימים את קריאת מגילת אסתר ליום שישי מפני ש"גזירה דרבה"⁽¹¹⁴⁾. אם כן איך תקנו קריאת שיר השירים וקהלת **דווקא** בשבת?! מה נשתנה בין מגילת אסתר משאר המגילות? כותב ה"פעולת שכיר"⁽¹¹⁵⁾ שקריאת מגילת אסתר חלה על כל יחיד, אבל קריאת מגילות אחרות חלות רק על הציבור כמו קריאת התורה. ובדבר המוטל על הרבים ליכא למגזר "גזירה דרבה", דלרבים מדכרי אהדדי⁽¹¹⁶⁾.

אולם קהילות מעדות המזרח (שנוהגות לקרוא את המגילות) לא קוראים את שיר השירים, רות וקהלת לפני קריאת התורה של שחרית אלא במשך היום⁽¹¹⁷⁾. נציין שיש קהילות בקוצ'ין (בדרום הודו) שקוראות את שיר השירים בשביעי של פסח לפני קריאת התורה⁽¹¹⁸⁾.

נשאלות השאלות: (1) האם חייבים לקרוא אותן דווקא ביום ולא בלילה? על שאלה זו כותב הרב טוקצינסקי⁽¹¹⁹⁾ שתקנת קריאת שיר השירים, רות וקהלת היא **ביום**. (2) אע"פ שיש זמנים מסוימים במשך החג לקרוא את המגילות הללו, האם אדם יוצא ידי חובתו אם קורא אותן בזמן אחר במשך החג? (3) האם בקריאת שיר השירים

בליל הסדר⁽¹²⁰⁾ או בכניסת שבת חול המועד פסח יוצא אדם ידי חובת הקריאה בפסח? (ראה למטה את דעת הרב שריה דבליצקי בשאלות אלו).

האם מברכים על קריאת המגילות?

כתוב במסכת סופרים⁽¹²¹⁾: "ברות ובשיר השירים באיכה ובמגילת אסתר צריך לומר על מקרא מגילה".

רואים אנו שקהלת לא מוזכרת. אולם יש מספר גרסאות על פיהן קהלת נכללת ברשימה זו והן נמצאות ב: מחזור ויטרי, ספר האגודה ונוסחות הגר"א למסכת סופרים:

(1) "מחזור ויטרי" - נכתב ע"י רבינו שמחה שהיה תלמידו של רש"י, ובו מופיעה מסכת סופרים, שבה מוזכרת גם קהלת⁽¹²²⁾. נציין שזו איננה "תוספת מאוחרת", מפני שיש בידינו כת"י⁽¹²³⁾ של "מחזור ויטרי" מאמצע המאה ה-13, וקהלת מוזכרת שם. כמו-כן קטע זה ממסכת סופרים מצוטט בשני מקומות אחרים⁽¹²⁴⁾ ב"מחזור ויטרי".

(2) ספר האגודה - נכתב ע"י הרב אלכסנדר זוסלין במאה ה-14 והוא כולל פירושים וחיידושי דינים למסכת סופרים. שם כתוב⁽¹²⁵⁾: "הקורא ברות ובשיר השירים צריך לברך על מקרא מגילה, וכן באיכה ובמגילת אסתר ובקהלת".

(3) נוסחות הגר"א למסכת סופרים. שם "קהלת" מופיעה בסוגריים⁽¹²⁶⁾. כמו-כן, יש ראשונים⁽¹²⁷⁾ המזכירים שכתוב במסכת סופרים שיש לברך על כל חמשת המגילות, דהיינו, גם על קהלת. אולם יש ראשונים אחרים⁽¹²⁸⁾ שביניהם היתה גרסת מסכת סופרים בה לא הופיעה קהלת. מכאן רואים אנו שכבר בתקופת הראשונים היו גרסאות שונות של מסכת סופרים.

לעומת הגרסאות שמזכירות את קהלת, יש כת"י במוסקבה⁽¹²⁹⁾ אשר כל ההלכה על אמירת הברכה לא מופיעה בו כלל! אולם אפשר שהמעתיק דילג בטעות על ההלכה הזו.

מסכת סופרים נחשבת כאחת מ"המסכתות הקטנות". תקופת חיבורה לפי הרא"ש⁽¹³⁰⁾: "בדורות האחרונים ולא הובא מדבריו בתלמוד". על זה כותב החיד"א, ואלו דבריו⁽¹³¹⁾: "ויש הוכחה מהרא"ש שנתחברה בימי הגאונים". לשון דומה יש ב"מאור עינים"⁽¹³²⁾. אולם ה"יד מלאכי"⁽¹³³⁾ כותב שאין כוונת הרא"ש לומר שהיא אחרי תקופת התלמוד. בכל מקרה, הברכה על המגילות הללו לא מוזכרת בש"ס, וחז"ל לא קבלו בקלות שיש לברך על דברים שאינם מופיעים בש"ס!⁽¹³⁴⁾

לכן יש הרבה דיונים של ה"ראשונים" וה"אחרונים" בנושא זה. בצד אחד הט"ז כותב⁽¹³⁵⁾: "כל המברך על מגילות אלו היא ברכה לבטלה", ובצד השני הגר"א⁽¹³⁶⁾ אומר שמברכים על המגילות הללו, כולל קהלת.

כבר ראינו שלפי מסכת סופרים מחלקים את שיר השירים ורות לשני חלקים. נשאלת השאלה: האם מברכים לפני כל חלק או רק לפני החלק ראשון? יכול להיות שאפשר להשוות נושא זה לדעה שכל ימי ספירת העומר היא מצוה אחת, אולם אנו מברכים בכל לילה ולא רק בלילה הראשון⁽¹³⁷⁾.

נשאלת השאלה: האם קריאת מגילות אלו היא ע"י שליח הציבור, כמו מגילת אסתר, או שכל אחד קורא ומברך לעצמו? על זה ה"לבוש"⁽¹³⁸⁾ כותב שבשיר השירים וברות כל אחד קורא וגם מברך בלחש. מדוע **כל אחד** יברך? יש דיון דומה ב"ערוך השלח"⁽¹³⁹⁾ בקשר לברכה על הלל בר"ח עליה חלוקות הדעות אם לברך. הוא כותב: "המתפללין עם הציבור לא ידעתי למה יברכו בפני עצמן, הלא יכולים לענות

אמן על ברכת הש"ץ בתחלה וסוף, והעונה אמן כמברך, ולמה לנו להרבות בברכות במקום שלגדולי רבותינו הוי ברכה לבטלה? וכן אני נוהג".

ה"לבוש" (140) כותב שכל אחד מברך בלחש. לברך בנחת מוזכר ע"י המהר"ם מרוטנבורג (141) וע"י המהרי"ל (142) בקשר לאיכה. זה היה המנהג בוורמייזא בכל המגילות, לפי ספרי מנהגי העיר הזו, שנתחברו בתקופה שבסוף המאה ה-16 עד סוף השליש הראשון של המאה ה-17 ע"י רבי יודא ליווא קירכום (143), ובמשך כ-25 שנה באמצע מאה ה-17 ע"י רבי יוזפא שמש (144). בוורמייזא הם ברכו גם על קהלת (145). אולם הרדב"ז (146) מתפלל על אמירת ברכה זו בנחת ובלחש. לפי דבריו: "ולא ידענא פשרה זו מה היא, דאם אינה ברכה לבטלה, למה לא יאמר אותה בקול רם, ואם היא ברכה לבטלה, וכי מותר להזכיר שם שמים לבטלה בלחש?"

כדי למנוע החשש של אמירת שם שמים לבטלה, ה"אליה רבה" (147) כותב לברך על קהלת בלי שם ומלכות. ה"עוד למועד" (148), שלא רצה לחלוק על הפוסקים שאמרו לברך על המגילות כותב: "ולפחות יברך בכנוי ומלכות".

בשו"ת הרמ"א (149) על הנושא הוא מבדיל באמירת הברכה בין איכה ובין מגילות אחרות, מפני שכמו את מגילת אסתר הש"ץ קורא את איכה בקול. לכן סובר הרמ"א בתשובתו וגם ב"דרכי משה" (150), שמברכים על איכה, אולם הוא לא מזכיר זאת בהגהותיו לשו"ע!

מסכת סופרים אינה מזכירה אמירת ברכת שהחיינו על המגילות הללו. אולם לפי ה"לבוש" (151) מברכים ברכת שהחיינו על קריאת שיר השירים וכנראה גם על רות. סברתו לברכת שהחיינו היא: "דהא מזמן לזמן קאתי". לפי המנהג בוורמייזא (152) לא מברכים שהחיינו, אבל בהגהות (153) למנהגים הללו כתוב: "אבל אני תמיהני למה לא אומרים זמן".

לפי "מעשה רב" של הגר"א (154), אומרים שהחיינו על שיר השירים, רות וקהלת, אולם בענין מגילת איכה כלל לא מוזכרת ברכה זו. שאלה זו אינה מגוחכת, מפני שהגר"א סובר שאין איסור להגיד שהחיינו בבין המצרים (155). הוא מוכיח זאת מפרק בתרא של מסכת ברכות (156): אם מת אביו והוא בן יחיד ומקבל ירושה, הוא אומר שהחיינו ביום שמת אביו, ובין המצרים אינו יותר חמור מיום שמת אביו. אולם בלוח א"י של ר' אברהם לונץ (157) ושל הרב טוקצינסקי (158) רק אמירת ברכת "על מקרא מגילה" מוזכרת בקשר לאיכה, דהיינו, לא אומרים שהחיינו.

עוד כתוב במסכת סופרים (159): "והקורא (בתשעה באב) אומר ברוך דיין האמת". על כך כותב הרמב"ן (160): "ומברך בקריאתה על מקרא מגילה ... וכאן אמרו שמברך ברוך דיין האמת ונמצא שמברך עליה שתיים". וכן כותב ה"ארחות חיים" (161). אולם ה"בית יוסף" (162) מדויק מלשון מסכת סופרים: "אבל פשטא דלישנא משמע דאקורא בתורה קא"י. השל"ה (163) סובר שהשו"ע השמיט אמירת ברכת "ברוך דיין האמת", משום שיש ספק אם ברכה זו שייכת לקריאת התורה או לקריאת איכה. ה"לבוש" (164) פוסק שמברכים "בלחש ברוך דיין האמת קודם שיברך ברכת התורה".

יש מספר פוסקים הכותבים שמברכים גם על קהלת. הם כוללים (בנוסף למי שהוזכרו לעיל) את המהרי"ל (165) ואת הגר"א (166), ואף זה מופיע במחזור סלוניקי כמנהג האשכנזים (167) שיצא לאור בשנת שט"ו (1555).

נשאלת השאלה: האם מברכים על שיר השירים וקהלת דווקא אם קוראים אותן בשבת חול המועד? שאלה זו נשאל "אגרות משה" (168) ע"י קהילה שהיתה נוהגת לקרוא בשבת חול המועד ממגילה כשרה בברכה. שנה אחת לא היתה לה מגילה

בשבת חול המועד אלא ביו"ט אחרון. ה"אגרות משה" פסק שגם יו"ט הוא יום כינופיא ולכן אפשר לברך. בענין זה ה"רבבות אפרים"⁽¹⁶⁹⁾ כותב בשם הרב שמואל מונק, שאם כבר קרא בשבת חול המועד מחומש, לא יכול לברך ביום אחרון בזמן שהוא קורא מקלף, מהנימוק שהוא כבר יצא ידי חובתו לפי הכרעת הרמ"א.

בשאלה הנ"ל היתה האפשרות לקרוא המגילה ביום טוב האחרון של החג. אולם נשאלת השאלה: אם האפשרות היחידה היא לקרוא מקלף ביום חול של חול המועד, האם אפשר לברך? דהיינו, האם "יום הכינופיא" היא רק לכתחילה אולם לא לעיכובה? אפשר שדבריו של האבודרהם⁽¹⁷⁰⁾ רלוונטיים בנושא זה. הוא כותב בלי לקבוע יום מסוים שקוראים שיר השירים בפסח, רות בשבועות וקהלת בסוכות, (הוא גם סובר שמברכים על המגילות חוץ מקהלת). האם כוונתו היא שאפשר לבחור מתי רוצים במשך החגים לקרוא ולברך במגילות הללו? אולם הרב שריה דבליצקי כותב⁽¹⁷¹⁾: "לא יעלה על לב, שאם לא יהיה אפשרות לקרותה בזמנה בשבת שבתוך החג, שיוכלו לקרותה בליל יו"ט האחרון או להתחיל אותה במוצאי שבת שלפני החג ולברך עליה אז, ולהסתמך דעל כל פנים נמצא כזה מנהג במס' סופרים ונוכל לסמוך עליו בשעת הדחק".

לעומת מה שכתוב לעיל, עדות המזרח אינן מברכות כלל על המגילות הללו⁽¹⁷²⁾. נשאלת השאלה: אם ספרדי הקורא בבית כנסת של אשכנזים שבו נוהגים לברך, האם הוא יכול לברך? על זה פוסק ה"יביע אומר"⁽¹⁷³⁾ שהוא לא יברך ורק אחר יברך. כמו-כן יש מספר לא מועט של אשכנזים שאינם מברכים על המגילות הללו. במנהגי אשכנז של הרב חיים פלטיאל⁽¹⁷⁴⁾, של הרב אברהם קלויזנר⁽¹⁷⁵⁾, של רבינו יצחק מדורא⁽¹⁷⁶⁾ וגם במחזור רומניה⁽¹⁷⁷⁾ אינה מוזכרת כלל אמירת הברכה על ארבעת המגילות הללו. ב"ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא"⁽¹⁷⁸⁾, שהיה רב באוסטרייך וכתב ספרו בסוף המאה ה-14, רק על איכה מוזכר שמברכים. אולם באחת מההגהות⁽¹⁷⁹⁾ שנכתבה בגליון בספר זה כתוב שמברכים על כל המגילות חוץ מקהלת. מי כתב את כל ההגהות המופיעות בגליון בספר זה? יש אומרים שהמחבר עצמו כתב חלק מהן ואחרים הוסיפו השאר בתאריך יותר מאוחר. בתשובתו הרמ"א כותב⁽¹⁸⁰⁾: "במנהגים של מוהר"ר אייזיק טירנא... לא כתב כלל לברך על שיר השירים ורות וקהלת". לעומתו, ה"לבוש"⁽¹⁸¹⁾, שחי באותה התקופה של הרמ"א, מזכיר ההגהה הזו בשם הרב אייזיק טירנא. לכן צ"ע אם היא נכתבה ע"י הרב אייזיק טירנא או ע"י מישהו אחר באותה התקופה?

שאלה נוספת שנשאלת היא: האם אפשר לחלק קריאת המגילות הללו בין מספר בעלי קורא, והקורא הראשון יברך? על זה ה"רבבות אפרים"⁽¹⁸²⁾ כותב, שמפני שאפשרות זו מותרת במגילת אסתר, היא מותרת גם במגילות הללו⁽¹⁸³⁾.

בספר תורה ובמגילת אסתר אפשר לברך רק אם נכתב בדיו על קלף. מה דין המגילות האחרות? לפי המג"א⁽¹⁸⁴⁾ היום אפשר לברך על ההפטרות והמגילות הללו שמודפסות על נייר. כמין-כן ה"מחצית השקל" כותב⁽¹⁸⁵⁾: "דאפי" [דאפילו] בדפוס וכתו [וכתוב] על נייר אפי"ה מברכים, דשאר ספרים חוץ מס"ת שרי ע"ג נייר." ה"לבוש"⁽¹⁸⁶⁾ מתיר קריאת איכה שמודפס, מפני "שאנו מחכי" [מחכים] ומצפים בכל יום שיהפך לנו יום זה לששון ולשמחה ולמועד". כמו-כן בזמן שה"לבוש"⁽¹⁸⁷⁾ כותב בקשר לשיר השירים ורות שכל אחד קורא לעצמו בברכה, אפשר כוונתו היא כשאיין בפני כל אחד ואחד מגילה כשרה. אולם דעת רוב הפוסקים⁽¹⁸⁸⁾ היא שמברכים רק על מגילה שנכתבה בדיו על קלף.

בספר תורה אפילו אות אחת שלא נכתבה כהלכה יכולה לפסול את כל ספר התורה. לעומת זאת, מגילת אסתר שחסרה עד חציה, בתנאי שהתחלתה וסופה קיימת, היא מגילה כשרה, ואפשר לברך עליה⁽¹⁸⁹⁾. מה הדין במגילות האחרות? ה"עמק ברכה"⁽¹⁹⁰⁾ דן בנושא וכותב, שההיתר להכשיר מגילת אסתר למרות החלקים החסרים היא מפני שהיא נקראת "אגרת" - מה שלא כן במגילות האחרות. לכן המגילות הללו, דינן הוא כדין ספר תורה.

סיכום

זמן קריאת שיר השירים - בפסח, רות - בשבועות, איכה - בליל תשעה באב וקהלת - בסוכות (כולל שמיני עצרת).
כל העדות קוראות רות ואיכה, אולם חלק מעדות המזרח אינן קוראות שיר השירים, ורוב רובן של עדות המזרח לא קוראות קהלת.
יש מנהגים שונים בין העדות בשאלת היום בחג בו קוראים שיר השירים וקהלת; יש מנהגים שונים בשאלת מקומן בסדר התפילות, ובענין זה גם רות.
כל עדות המזרח וחלק ניכר מעדות האשכנזים אינן מברכות על המגילות הללו. היום רק האשכנזים ההולכים לפי הגר"א מברכים לפני קריאת המגילות הללו (כולל קהלת), על תנאי שהם קוראים אותן ממגילה שנכתבה לפי כל ההלכות הקשורות לכתיבת ספר תורה.

מקורות והערות

- (1) מסכת סופרים, פרק י"ד הלכה י"ח
- (2) מקרא סופרים, מסכת סופרים, פרק י"ד סע"ק ט"ו, סובאלק, תרכ"ב
- (3) מסכת סופרים, פרק י"ד הלכה י"ח
- (4) תלמוד ירושלמי, מגילה, פרק א' הלכה א'
- (5) שו"ע, או"ח, סי' תרפ"ח סעי' ז'
- (6) אסתר, פרק ט' פסוק כ"ב
- (7) למשל: ברית כהונה (הרב משה הכהן), או"ח, חלק א', עמ' נ"ה; גירבא, תשי"א
- (8) סדור כנסת הגדולה, תכלאל, חלק שני, נערך ע"י הרב יוסף צובירי, עמ' שכ"ז, תל אביב, תשמ"ו
- (9) הליכות תימן (הרב יוסף קאפח), עמ' 27, מכון בן-צבי: ירושלים, תשכ"ח
- (10) כנסת הגדולה, שם, עמ' שכ"ז
- (11) שם
- (12) הליכות תימן, שם, עמ' 27
- (13) כנסת הגדולה, שם, עמ' שכ"ח
- (14) ילקוט מנהגים ממנהגי שבטי ישראל, בעריכת אשר וסרטיל, עמ' 234, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשנ"ו
- (15) שם, עמ' 256
- (16) זה השלחן (הרב אליהו גיג), חלק שני, סי' נ"ב, (עמ' קכ"ט), אלגיר, תרמ"ט
- (17) מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, חלק ראשון, עמ' קל"א, ליוורנו, תרט"ז
- (18) מחזור רומניה, עמ' קל; ויניציאה, ר"פ
- (19) ילקוט מנהגים, שם, עמ' 216
- (20) שם, עמ' 207
- (21) Herbert C. Dobrinsky, A Treasury of Sephardic Laws and Customs, (הרב צבי דאברניסקי, אוצר דינים ומנהגים של יהודי ספרד), p. 283, Ktav: New Jersey, 1988
- (22) מכתב מהרב ד"ר אברהם לוי, רב בית הכנסת ספרדים שער השמים לונדון לחיים סיימונס, שבט תשנ"ה
- (23) ספר מנהגים (מהר"ם מרוטנבורג), יוצא לאור ע"י ר' ישראל אלפנביין עמ' 28, בית המדדש הרבנים באמריקא: נו-יורק, תרצ"ח
- (24) ארחות חיים (הרב אהרן הכהן מלוניל), הלכות תפלת המועדים, עמ' קע"ב, פרינצי, תקי"י; ספר מהרי"ל,

(רבינו יעקב מולין), עמ' נ:; פרנקפורט, תמ"ח; ; לבוש, או"ח, ס"י ת"צ סע' ה'; ; רמ"א, שו"ע, או"ח, ס"י ת"צ סע' ט'

ט'

- שו"ע הרב, או"ח, ס"י ת"צ סע' י"ז ; ערוך השלחן, או"ח, ס"י ת"צ סע' ה'
(25) ביאור הגר"א, שו"ע, או"ח, ס"י ת"צ ד"ה בשבת
(26) משנה ברורה, שו"ע, או"ח, ס"י ת"צ סע"ק י"ח
(27) ישראל דאוידזאן, אוצר השירה והפיוט, כרך ראשון, מס' 1962, "אור ישע מאושרים", (עמ' 91), הוצאת "כתב": ניו יורק, 1970
(28) דאוידזאן, שם, מס' 7129, "אפיק רנן ושירים", (עמ' 324)
(29) דאוידזאן, שם, מס' 1387, "אהוביך אהבוך מישרים", (עמ' 65)
(30) כת"י בודלינה, קטלוג נויבאור 910/1, פוליו א63 ; כת"י ספריה לאומית ירושלים Heb 8⁰ 1282, פוליו א91
(31) למשל: כת"י קמברידג' - טריניטי קולג' 73.1 ; כת"י בודלינה, קטלוג נויבאור 2256/1
(32) כת"י בודלינה, קטלוג נויבאור 910/1, פוליו ב62
(33) למשל: רמ"א, שו"ע, או"ח, ס"י ת"צ סע' ט' ; ספר ארץ ישראל, (הרב יחיאל טוקצינסקי), עמ' ס"ג, ירושלים, תשכ"ו ; ילקוט מנהגים, שם, עמ' 30
(34) רמ"א, שו"ע, או"ח, ס"י ת"צ סע' ט' ; ערוך השלחן, או"ח, ס"י ת"צ סע' ה' ; ילקוט מנהגים, שם, עמ' 30
(35) פמ"ג א"א, שו"ע, או"ח, ס"י ת"צ סע"ק ח'
(36) זה השלחן בעניני ארח חיים ויורה דעה (הרב שריה דבליצקי), עמ' ל"ט, בני ברק, תשי"ח
(37) שו"ת הר צבי (הרב צבי פסק פרנק), או"ח, חלק א', ס"י נ"ה ד"ה ומלבד
(38) למשל: מועדי ה' כמנהג קהל קדוש ספרדים, עמ' קע"ח, 378, ליוורנו ; מועדים לשמחה, תפלות לשלש רגלים כמנהג ק"ק בגדאד, עמ' קצ"א, ר"ד, בגדאד, תרס"ז ;
Prayers for the Festivals according to the custom of the Spanish and Portugese Jews, ed. David de Sola Pool, pp.352, 357, New York, 5717, (תפלות למועדים כפי מנהג הספרדים באמריקא)
(39) מועדי ה', שם, עמ' קע"ח, 378 ; מועדים לשמחה, שם, עמ' קצ"א, ר"ד
(40) הליכות תימן, שם, עמ' 31
(41) מחזור רומניה, עמ' קפ"ב, ; קפ"ט
(42) זה השלחן, (הרב גיג), שם, ס"י נ"ח (עמ' קל"ו)
(43) ילקוט מנהגים, שם, עמ' 46
(44) שם, עמ' 308
(45) למשל: מהרי"ל, שם ; לוח דבר בעתו, תשנ"ה, עמ' תתמ"ז - תתמ"ח, "אחיעזר", בני ברק, תרנ"ד ;
Yad L'achim Wall Calendar, Jerusalem, Sivan 5755
(46) פמ"ג א"א, שו"ע, או"ח, ס"י ת"צ סע"ק ח'
(47) מסכת סופרים, פרק י"ח הלכה ד'
(48) טור, או"ח, ס"י תקנ"ט
(49) ב"י, טור, או"ח, ס"י תקנ"ט ד"ה אבל
(50) כתר שם טוב (הרב שם טוב גאגין), חלק רביעי וחמישי, עמ' 40, תשי"ד
(51) מפתח מפורט לשו"ת "יחווה דעת" (הרב יצחק יוסף בן הרב עובדיה יוסף), עמ' ל"ו, ירושלים, [ח.ש.ד.]
(52) איכה רבה, (בובר), פתיחתא י"ז ; איכה רבה, (וילנא), פתיחתא י"ז
(53) ספר תולדות אדם וחווה (רבינו ירוחם), נתיב שמנה עשר חלק שני, עמ' קס"ד ; ויניציאה, שי"ג
(54) הגהות מיימוניות, רמב"ם, הלכות תעניות, פרק ה', סע"ק ב', וגם במנהגי תשעה באב, (סוף הפרק)
(55) שו"ת הרמ"א לרבינו משה איסרלש, ס"י ל"ה, ירושלים, תשל"א
(56) תענית ל.
(57) הליכות תימן, שם, עמ' 45 - 46 ; ילקוט מנהגים, שם, עמ' 357, 448
(58) כתר שם טוב, חלק רביעי וחמישי, שם, עמ' 42
(59) תלמוד ירושלמי, שבת, פרק ט"ז, הלכה א'
(60) בקשר להנחת תפילין במנחה בט"ו באב כותב ה"משנה ברורה" (ס"י תקנ"ה סע"ק ה') :
"ונראה דיזהר שלא לקרא עתה פרשיות ק"ש וכן פרשת קדש, דהלא כעת הוא רק כקורא בתורה, ות"ת אסור כל היום". אולם לפני עטיפה בטלית אומרים את הפסוקים "ברכי נפשי..." ואחרי עטיפתה את הפסוקים "מה יקר..." ובמשך הנחת תפילין את הפסוקים "ומחכמתך..." ו"וארשתוך..." , לכן צ"ע מדוע ה"משנה ברורה" אינו מזכיר אמירת הפסוקים הללו בט"ו באב?
(61) ילקוט מנהגים, שם, עמ' 87, 117, 357, 448, 465, 548
(62) שם, עמ' 284
(63) שני לוחות הברית (הרב ישעיה ברבי אברהם הלוי הורוויץ), חלק שני, מסכת תענית עמ' ר"ד ; , ווארשא, תרי"ב
(64) משנה ברורה, שו"ע, או"ח, ס"י תקנ"ט סע"ק ב'
(65) באר היטב, שו"ע, או"ח, ס"י תקנ"ט סע"ק ה'
(66) זר התורה (הרב חנוך זונדל גרוסברג), עמ' צ' - צ"א, ירושלים, תשכ"ד

- (67) רבבות אפרים (הרב אפרים גרינבלט), או"ח, סי' שפ"ה, ברוקלין, ניו יורק, תשל"ה
- (68) ספר ארץ ישראל, שם, סי' כ"א, הערה 1, (עמ' ס"ז)
- (69) במדבר, פרק י"ד פסוק א'
- (70) איכה, פרק א' פסוק ב'
- (71) שאלות ותשובות מקדשי השם (הרב צבי מייזליש), חלק ראשון סי' ע', ברוקלין ניו יורק, תשנ"ג
- (72) מגילה ה.
- (73) חיי אדם, כלל קל"ה, סעי' י"ט
- (74) לבוש, או"ח, סי' תקנ"ט סעי' א'
- (75) מקדשי השם, שם, סי' ע'
- (76) לוח לארץ ישראל נערך ע"י הרב יחיאל טוקצינסקי, (למשל) שנה תשכ"ז, חודש אב, הערה 1, עמ' 53
- (77) סדור רש"י, יוצא לאור ע"י ר' שלמה באבער, עמ' 104, חברת מקיצי נרדמים: ברלין, תרע"ב; מחזור ויטרי לרבינו שמחה, יוצא לאור ע"י ר' שמעון הלוי איש הורוויץ, עמ' 440, נירנבערג, תרפ"ג
- (78) סדור רש"י, שם, עמ' 147; מחזור ויטרי, שם, עמ' 446
- (79) קהלת, פרק י"א פסוק ב'
- (80) יפה ללב (הרב יצחק פאלאג'י), חלק ב', סי' תרס"ג סעי' ב', איזמיר, תרל"ו
- (81) בכורי יעקב על הלכות סוכה ולולב (הרב יעקב עטטלינגער), סי' תרס"ג סעי"ק ד', אלטאנא, תרי"ח
- (82) מהר"ם מרוטנבורג, שם, עמ' 68; מהרי"ל, שם, עמ' קל"ט
- (83) ספר המנהיג (הרב אברהם בן נתן הירחלי), עמ' 71, בערלין, תרט"ו; ארחות חיים, שם, סי' מ"ג, עמ' ר"ס; מנורת המאור (רבינו יצחק אבוהב), עמ' נ"ה, מנטובה שכ"ג
- (84) הליכות תימן, שם, עמ' 34; כנסת הגדולה, שם, עמ' שכ"ז
- (85) כנסת הגדולה, שם, עמ' שכ"ז
- (86) הליכות תימן, שם, עמ' 34
- (87) מחזור רומניה, שם, עמ' תד: תו: תח: תלה:
- (88) מחזור איטאליאני, שם, חלק שני, עמ' קצ"ו
- (89) פמ"ג א"א, שו"ע, או"ח, סי' ת"צ סעי"ק ח'
- (90) מהרי"ל, שם, עמ' קל"ט
- (91) דרכי משה, טור, או"ח, סי' תרס"ג סעי"ק ב'
- (92) רמ"א, שו"ע, או"ח, סי' תרס"ג סעי"ק ב'
- (93) זה השלחן (הרב שריה דבליצקי), חלק שלישי, עמ' ל"ב הערה 201, בני ברק, תשכ"ו
- (94) בכורי יעקב, שם, סי' תרס"ג סעי"ק ד'
- (95) לוח ארץ ישראל נערך ע"י ר' אברהם לונץ, (למשל) שנת תרנ"ו, חודש תשרי
- (96) לוח הרב טוקצינסקי, שם, (למשל) שנת תש"ל, עמ' 20
- (97) מכתב מהרב שריה דבליצקי, לוח דבר בעתו תשנ"ז, עמ' ע"א-ע"ב, "אחיעזר", בני ברק
- (98) יפה ללב, שם, חלק ב', סי' תרס"ג סעי' ב'
- (99) סדור רש"י, שם, עמ' 104
- (100) מחזור ויטרי, שם, עמ' 440
- (101) כת"י בודלינה, קטלוג נויבאור 910/1, פוליו 32ב; כת"י ספריה לאומית ירושלים, Heb 8⁰ 1282, פוליו 83א
- (102) ראה: שו"ע, או"ח, סי' תר"צ סעי' א'
- (103) סדור רש"י, שם, עמ' 104, 147
- (104) מחזור ויטרי, שם, עמ' 440, 446
- (105) מהר"ם מרוטנבורג, שם, עמ' 28, 30
- (106) ספר תוספת מעשה רב (של הגר"א), סי' קע"א, ירושלים, תרנ"ו
- (107) מכתב מהרב בנימין רבינוביץ, רב בית הכנסת "יונייטד" אגדור לונדון לחיים סיימונס, כסלו תשנ"ה
- (108) הארות השמש (הרב מישל שמואל שפירא), סי' ז', סעי' י', אדעסא, תרמ"ט
- (109) מנחת דוד (הרב דוד הכהן ראזענבערג), חלק ראשון, סי' נ"ב (מ"ה), (עמ' צ"ב), ברוקלין ניו יורק, תשל"ט
- (110) למשל: ברבות נא: פסחים קיד. זבחים צא.
- (111) מהר"ם מרוטנבורג, שם, עמ' 28
- (112) הארות השמש, שם, סי' ז' סעי' י'
- (113) לוח דבר בעתו, שנת תשנ"ה, שם, עמ' תס"ג
- (114) מגילה ד:
- (115) פעולת שכיר, מעשה רב, שם, סי' קע"א
- (116) עירובין ג.
- (117) ילקוט מנהגים, שם, עמ' 179, 382, 384, 447, 483, 489, 515, 528, 545, 548
- (118) שם, עמ' 488
- (119) ספר ארץ ישראל, שם, עמ' ס"ז הערה 1
- (120) בזמן שליל הסדר חל בשבת, צריכים להכין את המי מלח קודם שבת, ומי שלא עשה קודם שבת מותר להכין בשבת רק כמות מצומצמת (משנה ברורה סי' תע"ג סעי"ק כ"א).

לפי ה"חיי אדם" (הסדר בקצרה סעי' א') וה"קיצור שלחן ערוך" (סי' קי"ח סעי' ד') צריכים להכין את המי מלח בערב יום טוב אפילו שלא חל יום טוב בשבת.

יש שנוהגים לאכול ביצה בסעודה בליל הסדר (רמ"א שו"ע או"ח סי' תע"ו סעי' ב'). יש שטובלים את הביצה במי מלח, והרב שלמה זוין מציע סיבה לטיבול במי מלח: "כשחל בשבת הרי מן הדין אסור ליתן המלח אלא כמה צריך לאותה סעודה בלבד, ואפילו ביום טוב שלא חל בשבת יש להחמיר ולהזהר בכך, ולפיכך אוכלים את מי המלח באותה סעודה ואז מותר בלי פקפוק ליתן את המלח במים בלילה" (המועדים בהלכה עמ' ר"צ, תל-אביב, תשכ"ד).

יתכן שיש סמך לסברת הרב זוין ממנהגי חב"ד. בהגדה של חב"ד כתוב: "שלחן ערוך... מתחילין... באכילת הביצה... וטובלה במי המלח". בשו"ע הרב (הרב שניאור זלמן, הרבי הראשון של חב"ד) כתוב בהלכות יו"ט, בקשר למליחת צנון שאסור בשבת, שגם ביו"ט: "טוב לחוש לדבריהם (ולא למלוח)" (או"ח סי' תקי"י סעי' ט"ו). נראה מלשון "מסגרת השלחן", שלפי פסק זה, צריך לחוש גם ביו"ט להכנת מי מלח (אע"פ שבהכנת מי מלח לסדר פסח רק מוזכר שבת בשו"ע הרב (קצשו"ע סי' קי"ח מסגרת השלחן סעי' ד)). לכן צ"ע אם יש קשר במנהגי חב"ד בין פסק זה בשו"ע הרב ובין מנהגי חב"ד לטבול את הביצה במי מלח בליל הסדר.

(121) מסכת סופרים, פרק י"ד, הלכה ג'

(122) מחזור ויטרי, שם, עמ' 706

(123) כתי"י המוזיאון הבריטי לונדון, קטלוג מרגוליות 655, פוליו 223

(124) מחזור ויטרי, שם עמ' 229, 344

(125) ספר האגודה (הרב אלכסנדר הכהן זויסלין), עמ' רכ"ז; קראקא, שלי"א

(126) מסכת אבות... וגם מסכתות קטנות (נוסחות הגאון (הגר"א)), עמ' נ"ז. שקלאוו, תקס"ד

(127) המנהיג, שם, עמ' 50; מרדכי, מסכת מגילה, סי' תשפ"ג; ארחות חיים, שם, עמ' ר"ס

(128) אור זרוע (רבינו יצחק ב"ר משה), חלק שני, הלכות ראש חודש, סי' תנ"ה, (עמ' 182), זיטאמיר, תרכ"ב;

אבודרהם השלם (רבינו דוד אבודרהם), עמ' ר"מ, ירושלים, תשכ"ג; הגהות מיימוניות, רמב"ם, הלכות תעניות,

פרק ה', סעי' ב', וגם במנהגי תשעה באב (סוף הפרק); שבלי הלקט השלם, (רבינו צדקיה ב"ר אברהם הרופא),

ענין ראש חודש, סי' קע"ד, (עמ' 138), ווילנא, תרמ"ז; מטה משה (רבינו משה מפרעמסלא), סי' תתקס"ז (עמ'

רצ"ב), לונדון, תשי"ח

(129) כתי"י מוסקבה, קטלוג גינצבורג 515/3, פוליו 172

(130) רא"ש, הלכות קטנות, הלכות ספר תורה, [אחרי (ס) ו-(סא)]

(131) יעיר און (הרב חיים יוסף דוד אזולאי [חיד"א]), עין זוכר, מערכת ס, סעי' ל"א, עמ' ס', ליוורנו, תקנ"ג

(132) מאור עינים להרב עזריה מן האדומים, אמרי בינה, פרק י"ט, (עמ' 250), ווילנא, תרכ"ו

(133) די מלאכי (הרב מלאכי ב"ר יעקב הכהן), כללי שני התלמודים, סעי' י"ב, (עמ' 121), ברלין

(134) ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כרך ד', עמ' ש"ג, ירושלים, תשי"ז

(135) ט"ז, שו"ע, או"ח, סי' ת"צ סעי' ו'

(136) מעשה רב, שם, סי' קע"א

(137) ספירת העומר, (הרב צבי הכהן), עמ' כ"א - כ"ב, ק"ט הערה ב', ישראל, תשמ"ו

(138) לבוש, או"ח, סי' ת"צ סעי' ה'

(139) ערוך השלחן, או"ח, סי' תכ"ב סעי' ח'

(140) לבוש, או"ח, סי' ת"צ סעי' ה'

(141) מהר"ם מרוטנבורג, שם, עמ' 28

(142) ספר מהר"ל מנהגים, (רבינו יעקב מולין), יוצא לאור ע"י ר' שלמה שפיצר, עמ' קמ"ז, מכון ירושלים, תשמ"ט

עמ'

רנ"א, שינויי נוסחאות

(143) מנהגות וורמייזא (רבי יודא ליווא קירכום), עמ' קפ"ד, ר"מ, ר"ס, רס"ח, מכון ירושלים, תשמ"ז

(144) מנהגים דק"ק וורמייזא (רבי יוזפא שמש), עמ' ס"ד, צ"ג, קי"ג, קכ"ג, רי"ב, מכון ירושלים, תשמ"ח

(145) וורמייזא (ר' קירכום), שם, עמ' קפ"ד; וורמייזא (ר' שמש), שם, עמ' ס"ד, רי"ב

(146) שו"ת הרדב"ז (רבינו דוד ז' זמרא), חלק ששי, תשובה שני אלפים צ"א, ווארשא, תרמ"ב

(147) אליה רבה (הרב אליה שפירא), או"ח, סי' תרס"ג סעי' ו', זולצבאך, תקי"ז

(148) מאורי אור - ספר עוד למועד (הרב אהרן ווירמש), פסחים, עמ' ל"ב; מיץ, תקפ"ב

(149) שו"ת רמ"א, שם, סי' ל"ה

(150) דרכי משה, טור, או"ח, סי' תקנ"ט סעי' ב'

- (151) לבוש, או"ח, סיי ת"צ סעי' ה'
- (152) וורמייזא, (ר' קירכום), שם, עמ' ר"מ, ר"ס ; וורמייזא (ר' שמש), שם, עמ' ס"ד, צ"ג, קי"ג, רי"ב
- (153) וורמייזא (ר' קירכום), שם, עמ' ר"מ הגהות ד'
- (154) מעשה רב, שם, סיי קע"א
- (155) ביאור הגר"א, שו"ע, או"ח, סיי תקנ"א ד"ה מי"ז טוב
- (156) ברכות נט :
- (157) לוח ר' לונץ, שם, (למשל) שנת תרנ"ו, חודש אב
- (158) לוח הרב טוקצינסקי, שם, (למשל) שנת תשכ"ז, עמ' 53
- (159) מסכת סופרים, פרק י"ח, הלכה ז'
- (160) כתבי רבינו משה בן נחמן (רמב"ן), תורת האדם, עמ' רנ"ח, מוסד הרב קוק : ירושלים, תשכ"ד
- (161) ארחות חיים, שם, עמ' רי"ב
- (162) ב"י, טור, או"ח, סיי תקנ"ט ד"ה אבל
- (163) שני לוחות הברית, שם, מסכת תענית, ד"ה הבית יוסף, (עמ' ר"ה)
- (164) לבוש, או"ח, סיי תקנ"ט סעי' ד'
- (165) מהרי"ל, שם, עמ' קל"ט
- (166) מעשה רב, שם, סיי קע"א
- (167) מחזור מכל השנה כמנהג הקהלות הקדושות והטהורות קהלות אשכנזים, [אין מספרים בעמודים], סלוניקי, שט"ו(?)
- (168) שו"ת אגרות משה (הרב משה פיינשטיין), או"ח, חלק ד', סיי צ"ט
- (169) רבבות אפרים, שם, או"ח, סיי שכ"א
- (170) אבודרהם, שם, עמ' ר"מ
- (171) זה השולחן, (הרב דבליצקי) שם, חלק ג', עמ' ע'
- (172) ב"י, טור, או"ח, סיי תקנ"ט, ד"ה ומ"ש שא"א ; יביע אומר (הרב עובדיה יוסף), חלק ראשון, סיי כ"ט סעי' ב', ירושלים, תשמ"ו
- (173) יביע אומר, שם, חלק ראשון, סיי כ"ט סעי' ב' ; ילקוט יוסף, עמ' ס"ג, תל-אביב, תשל"א
- (174) כת"י בודלינה, קטלוג נויבאור 910/1 ; כת"י ספריה לאומית ירושלים Heb 8⁰ 1282
- (175) למשל : כת"י קמברידג' - טריניטי קולג' 73.1 ; כת"י בודלינה, קטלוג נויבאור 2256/1
- (176) כת"י מונטיפיורי לונדון, 136/4
- (177) מחזור רומניה, שם
- (178) ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, עמ' פ', מכון ירושלים, תשל"ט
- (179) רבינו אייזיק טירנא, שם, הגהות המנהגים, עמ' קל"ד, סע"ק א'
- (180) שו"ת רמ"א, שם, סיי ל"ה
- (181) לבוש, או"ח, סיי ת"צ סעי' ה'
- (182) רבבות אפרים, או"ח, חלק רביעי, סיי קל"ב, מעמפיס טענסי, תשמ"ה
- (183) רמ"א, שו"ע, או"ח, סיי תרצ"ב סעי' א'
- (184) מג"א, שו"ע, או"ח, סיי רפ"ד הקדמה
- (185) מחצית השקל, שו"ע, או"ח, סיי תקנ"ט הקדמה
- (186) לבוש, או"ח, סיי תקנ"ט סעי' א'
- (187) לבוש, או"ח, סיי ת"צ סעי' ה'
- (188) שו"ת רמ"א, שם, סיי ל"ה ; משנה ברורה, שו"ע, או"ח, סיי ת"צ סע"ק י"ט ושער הציון, סע"ק י"ד ;
- (189) שו"ע הרב, או"ח, סיי ק"צ סעי' י"ז
- (190) שו"ע, או"ח, סיי תר"צ סעי' ג'
- (190) עמק ברכה (הרב ארי' ב"ר זאב פומרנצ'יק), קריאת ד' מגילות, עמ' מ"ג, תש"ח